

Вплив цензури на дисидентську комунікацію в Радянській Україні

Мельникова О. С.,
Аспірантка

У статті досліджено вплив цензури на дисидентську комунікацію в Радянській Україні. Дослідження проводилися на широкій базі архівних джерел та наукових праць закордонних і вітчизняних учених. Творчу спадщину дисидентів досліджено науковцями з різних галузей знань, зокрема журналістики, літературознавства, історії.

Ключові слова: цензура; дисидентська комунікація; самвидав; ідея; альтернативне джерело інформації; свобода слова.

Influence censorship of dissident communication in Soviet Ukraine

Melnykova Olena,
PhD Student

The article deals with investigation of influence of censorship on dissent communication in the Soviet Ukraine. The researches were conducted on the basis of rich archival sources and scientific works of foreign and domestic scientists. The creative heritage of dissidents is investigated in different fields of sciences, in particular, in journalism, literary criticisms, history.

Keywords: censorship; dissent communication; samvydav; idea; alterative source of information; freedom of speech.

Влияние цензуры на дисидентскую коммуникацию в Советской Украине

Мельникова Е. С.,
Аспірантка

Стаття посвящена исследованию влияния цензуры на дисидентскую коммуникацию в Советской Украине. Исследования проводились на широкой базе архивных источников и научных трудов зарубежных и отечественных ученых. Творческое наследие диссидентов изучается в различных областях науки, в частности, в области журналистики, литературной критики, истории.

Ключевые слова: цензура; дисидентская коммуникация; самиздат; идея; альтернативный источник информации; свобода слова.

Вступ. Представники дисидентського руху в Радянській Україні виступали за права людини, свободу слова, соціальну справедливість. Вони заперечували традиційну доміную культуру та поширювали інші види мистецтв (театр абсурду, авангардизм у мистецтві, поширення західної рок-та поп-музики, жанр «антироману»).

Керівництво тоталітарної країни прагнуло однорідних потоків інформації, щоб створити відчуття правди в ієрархічному суспільстві. У період «хрущовської відлиги» почали просочуватися відомості про права й свободи людини в країнах Заходу. Для блокування альтернативних джерел інформації керівництво СРСР використовувало різні методи

боротьби з дисидентами як у фізичному, так й в інформаційному аспектах.

Критики й публіцисти (Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, В. Чорновіл) у своїх оцінках творів не користувалися марксистсько-ленінським методом. І вже в 60-х рр. ХХ ст. їх матеріали перестали друкувати в таких виданнях, як «Вітчизна», «Дніпро», «Літературна Україна», «Друг читача», а згодом влада використовувала такі заходи, як звільнення з місця роботи, обшуки інтелігенції, вилучення сотень примірників самвидаву та друкарських машинок. Таким чином, під тиском цензури дисиденти пішли у самвидав, передавали повідомлення про переслідування, арешти, репресії проти представників

української інтелігенції на радіо «Свобода», «Голос Америки», до агентства «Рейтер», преси країн Західної Європи та США. «Тут була не просто додаткова інформація, а інформація, яка базувалася на іншій моделі світу, яка перебувала в конфлікті з домінантною моделлю» [1, 388–389].

Захист української мови та культури, боротьба за громадянські свободи й права, національна політика СРСР були основними темами самвидаву. Усні виступи, промови, доповіді дисидентів з'являлися в рукописах, фотовідбитках, магнітофонному записі. Також стали популярними протестні звернення, клопотання, заяви, відкриті листи як «усний» самвидав. Публіцистика існувала у вигляді правозахисних документів, самвидавних книжок І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», В. Чорновола «Лихо з розуму (портрети 20 «злочинців»)», «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Хроніка таборових буднів», Є. Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», полемічних есеїв («Серед снігів», «Хроніка опору», «Мойсей і Датан») В. Мороза.

Для боротьби з дисидентами як альтернативними медіалюдьми було ухвалено Закон «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» та ст. 62 Карного кодексу «Про антирадянську агітацію і пропаганду». Від кінця 50-х до початку 90-х рр. XX ст. до кримінальної відповідальності в УРСР було притягнуто 719 осіб [2, 189].

Самвидав відображає методи інформаційної боротьби між українськими дисидентами та працівниками КДБ. Часто автори самвидаву виступали з марксистсько-ленінських позицій, що відповідало їх світогляду та масовій аудиторії читачів. Тому в публіцистиці дисидентів часто трапляються посилення на Конституцію СРСР, роботи В. Леніна, К. Маркса та Ф. Енгельса. Вони активно використовували цитування офіційних документів, історичні приклади з метою отримати умови для національного відродження, самостійності, а потім – незалежності України.

З середини 60-х рр. автори самвидаву перестали використовувати псевдоніми або анонімність, почали ставити підписи під власними роботами. Розуміючи небезпеку для себе та для своєї родини, вони прагнули дієвості та ефективності своєї нелегальної інформаційної діяльності. Основна частина матеріалів самвидаву оформлювалась у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій (уряд, прокуратура, генеральний секретар КПРС та ін.). Тут висвітлювалися питання прав політичних в'язнів, мови, культури, освіти, свобод громадян, національного відродження.

Питання ролі альтернативних джерел інформації в суспільному житті є актуальним, адже воно уможливає знаходження відповіді на такі питання: значення альтернативних потоків інформації в державі та суспільстві, їх вплив на культуру, зміну системи цінностей, ідей та протистояння цензури;

ролі людини як медіа та проблеми розширення кола одержувачів альтернативної інформації.

Теоретичне підґрунтя. Дисидентську комунікацію як форму інакодумства досліджували науковці з різних галузей знань: історії, філософії, літературознавства, мовознавства, психології, суспільствознавства, політології, культурології, журналістикознавства. Проблему цензури й інакодумства розглядали А. Грамши, Г. Лукач, Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, Р. Барт, М. Фуко, Р. Мертон, А. Турен, Е. Ноель-Нойман, Х. Арендт, Ю. Хабермас, А. Гоулднер, С. Давидов, І. Сулов. Історики також приділяли увагу комунікації в контексті дисидентського руху: Л. Алексеева, І. Майстренко, І. Клейнер, Б. Кравченко, І. Лисяк-Рудницький, В. Баран, Ю. Зайцев, Г. Касьянов, А. Русначенко, О. Бажан, Б. Захаров, В. Деревінський. Самвидавну активність досліджували А. Блюм, О. Струкова, С. Ушакін, О. Обертас, вплив іноземних радіопередач та їх «глушіння» – Т. Горяєва, І. Утехін, Е. Фінкельштейн, особливості альтернативних медіа – Л. Тимофеева, О. Струкова, І. Брага, С. Гришина.

Проте є потреба розглянути дисидентську комунікацію в державі та суспільстві на прикладі УРСР. Об'єктом є провідні самвидавні видання («Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги», «Кафедра»), що друкували інформаційні повідомлення, публіцистичні виступи, правозахисні документи, а також доповідні записки спецповідомлень та інформацій КДБ (з архіву СБУ). Відповідно, предметом дослідження є вплив цензури на дисидентську комунікацію як альтернативне джерело інформації в Радянській Україні (60–80-ті рр.).

Метою дослідження є визначення впливу цензури на дисидентську комунікацію в українському радянському суспільстві. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- дослідити умови створення та функціонування дисидентської комунікації;
- розглянути зв'язки між авторами самвидаву та представниками панівної влади, працівниками спецслужби (КДБ);
- проаналізувати прийоми і форми створення та передачі інформації дисидентами.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є використання якісних методів журналістикознавства (історичний, біографічний, бібліографічний, аналіз документів).

Результати дослідження. Цензура в Радянській Україні мала ідеологічний характер і контролювала зміст і поширення інформації з метою обмеження й недопущення антирадянських ідей. Проте дисиденти відстоювали свої переконання та погляди в самвидаві та створювали визвольний Рух опору. Політбюро ЦК КПРС у грудні 1971 р. розпочало кампанію проти самвидаву з метою зруйнувати його інфраструктуру.

Самвидав виник у тоталітарній державі як альтернативне культурно-політичне явище, адже існував у культурній, політичній, філософській, духовній, літературній сферах. Закордонна преса друкувала його видання, дисидентські тексти лунали в передачах радіо «Свобода», «Голос Америки» [3, 20]. Така підтримка негативно сприймалася владними структурами, адже в цей період розгорталася «холодна війна» між СРСР та США. Тому російський вчений С. Кара-Мурза вважає, що дисидентська комунікація вплинула й на результат «холодної війни», і на розвал Радянського Союзу. «Дисиденти були «тіньовою» частиною цієї системи, вони працювали на контрастах, у нових жанрах, як «творча меншість», – але вони використовували інфраструктуру офіційної системи» [4]. Вплив дисидентів не варто недооцінювати, оскільки згідно з теорією «спіралі мовчання» німецької дослідниці Е. Ноель-Нойман, інформація самвидаву поширювалася не тільки за допомогою «голосів» радіо Заходу, а й серед представників інтелігенції, які продовжували нести ідеї в маси.

Фактори, які вплинули на формування дисидентського руху в УРСР: внутрішні переконання, які з'являлися в результаті сімейних чи дружніх обговорень, західна підтримка, тиск радянської системи, робота КДБ зі створення власних агентів у цьому середовищі [1, 385]. Обговорення соціально-політичних проблем перейшло в приватно-публічну сферу, де й зародилося дисидентство як соціальне явище.

Перш за все, відбувалася боротьба ідеологій. «Ми повинні говорити тут скоріше про комунікаційні, а не інформаційні удари, оскільки рівнем зіткнення весь час обиралися об'єкти рівня побутового спілкування. Для СРСР знаковою стала фраза про кухонні розмови, яка підкреслювала невідповідність офіційного і неофіційного спілкування людей. Кухонні розмови були правдою, а газета – ні. Саме кухня стала місцем вільного обміну думками» [5].

На думку О. Обертаса, український самвидав 60-х–80-х рр. мав кілька етапів. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. переважно набули популярності художні, мемуарні твори, епістолярії, промови, листи-звернення тощо. У період 1963–1965 рр. «усний» самвидав поширював неофіційну інформацію. Власне йдеться не тільки про «кухонні розмови», чутки, а й виступи, доповіді, промови шістдесятників, що з'являлися у вигляді рукописів, фото-відбитків, магнітофонного запису («магнітздат»). Наприклад, це промови на забороненому вечорі Лесі Українки в Парку культури (1963), виступ О. Гончара на своєму ювілейному вечорі (1963), виступи І. Дзюби, В. Стуса та В. Чорновола на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» з приводу політичних арештів (1965) тощо. «Ці виступи не мали скандального характеру, оскільки лунали у своєму зна-

йомому» середовищі або були «напівофіційними» – відбувалися за згоди владних структур» [2, 112].

У Радянському Союзі не всі виступи дисидентів заборонялися, хоча відбувалися масові арешти української інтелігенції. Третій етап існування самвидаву (1965–1972) як провідної форми альтернативної культури відбувся, коли почалися арешти авторів, видавців, організаторів, розповсюджувачів самвидавних видань. Усі отримали строки позбавлення волі за ст. 62 ч.1 КК УРСР (антирадянська агітація та пропаганда). Після «хрущовської відлиги» з приходом до влади Леоніда Брежнєва частина української інтелігенції стала співпрацювати з владними структурами, а інша частина продовжувала протистояти тоталітарному режимові. У цей час набирають оберти національно-визвольний та правозахисний рухи в Україні. Ще одна особливість дисидентів Радянської України, створення осередків (наприклад, Клуб Творчої Молоді), де виникав та існував свій інформаційний простір, в якому наголошувалось на проблемах, що не висвітлювалися офіційною пресою, та героях самвидавних творів (репресовані, політичні в'язні, заборонені автори).

Так «Справа Добоша» стала причиною другої хвилі арештів дисидентів 12 січня 1972 р. За даними КДБ, бельгійський студент Я. Добош брав участь у розповсюдженні самвидавних творів, зокрема провідного журналу «Український вісник». Водночас працівники КДБ знаходять у З. Франко, онуки І. Франка, твори самвидаву. Під цим впливом вона написала відкритого листа до «Радянської України», де відмовилася від дисидентських ідей. Наступним кроком за сценарієм КДБ дала інтерв'ю на телебаченні. У свою чергу, проводилася пресконференція з Я. Добошем, де він дав відповідь провідним радянським виданням, що засуджують діяльність дисидентів [3].

Через деякий час студента випустили на волю, проте потрапили за ґрати І. Дзюба, В. Чорновіл та ін. Також «провокаторські свідчення дає на заарештованих і допитуваних студентка КДУ, українка з Чехо-Славащини Ганна Коцурова» [6, 777], яка передавала до США самвидавні видання та твори. Дії КДБ у межах справи «Блок» всередині руху дисидентів ламали інформаційні потоки, що не давало змогу поширювати альтернативну інформацію та створювати нові тексти популярним авторам самвидаву.

У другій половині 80-х рр. розпочалася пропагандистська кампанія влади проти видань. Наприклад, газета «Вечірній Київ» надрукувала статтю О. Швеця «Театр тіней...» 19 жовтня 1987 р., спрямовану проти Українського культурологічного клубу та «Українського вісника». Матеріал було передруковано газетами «Вільна Україна» і «Львовская правда». Серію наклепів, спрямовану проти «Українського вісника», очолив друкований орган ЦК

КПУ «Радянська Україна». У матеріалі «Інтерв'ю з-під поли» за 13 листопада 1987 р. було використано вилучене в американській журналістці М. Коломієць під час її від'їзду з СРСР відеоінтерв'ю з членами редколегії «Українського вісника» В. Чорноволом та М. Горинем [7, 36–37]. Наприклад, стаття В. Чорновола «Сили застою на позвах з правдою» (УВ. – 1987. – № 9. – С. 133) є оглядом офіційної преси, яка продовжувала нападати на нелегальний журнал «Український вісник». В. Чорновіл аргументував своє бачення національного питання й критикував телевізійників, які тенденційно транслиювали частини з цього інтерв'ю. Офіційна преса провела інформаційну кампанію, спрямовану проти цих двох дисидентів, у вигляді листів трудящих у радянській пресі, на зборах, організованих обкомом.

Висновки. Отже, під впливом цензури, тотального державного контролю, суспільства, організації різноманітних кіл інакодумців у республіках Радянського Союзу, в УРСР створюється дисидентський рух, який функціонує за допомогою альтернативних каналів та джерел комунікації. Обговорення, дискусії, інформування, організація нелегальних заходів відбувалися в певному середовищі інтелігентів, тому не набувало широкого розголосу. Дисидентську комунікацію владні структури не тільки намагалися ізолювати, а й поширювали негативну інформацію про представників «незгодної» інтелігенції, провокували на публічне зречення від антирадянських ідей, писали резонансні тексти від імені дисидентів. Крім цих методів, використовували репресії, арешти, заслання, звільнення з роботи тощо. Як тільки збільшувався контроль та цензура в Радянській Україні, то набирала оберти дисидентський рух, удосконалювалися конспіративні методи передачі та поширення інформації. Хоч існує думка, що так званий Рух опору не був масовим, його вплив оцінюють сучасні історики, філософи, соціологи як потужний, що допоміг привести СРСР до розвалу та сприяв перемозі США в інформаційній та психологічній війнах.

Список літератури

1. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до WikiLeaks: медіакомунікації / Г. Почепцов. – К.: Спадщина, 2012. – 464 с.

2. *Обертас О.* Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті – початок 1970-х років): моногр. / О. Обертас; передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.

3. Дело с подлинниками докладных записок спецсообщений и информации (возврат из ЦК КПУ) // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3 (1975). – Пор.7. – Арк. 300 – 307.

4. *Кара-Мурза С.* Евреи. Диссиденты. Еврокоммунисты / С. Г. Кара-Мурза. – М., 2002. – Режим доступа: http://www.kara-murza.ru/books/evrei/evrei_content.htm.

5. *Почепцов Г. Г.* Холодна війна – і вчора, і сьогодні – як системний обмін комунікативними ударами / Г. Г. Почепцов. – Режим доступа: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2011-08-12/64981>.

6. *Чорновіл В.* Твори: у 10 т. – Т. 3. / упоряд. Валентина Чорновіл; передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – 976 с.

7. *Деревінський В.* На гребені боротьби. Діяльність В'ячеслава Чорновола у другій половині 1980-х рр.: моногр. / Василь Деревінський. – К.: УВС ім. Ю. Липи, 2010. – 220 с.

References

1. *Pocheptsov, H. A.* (2012), From Facebook and Glamor to WikiLeaks: Mediacommunications, Spadshchyna, Kyiv, 464 p.

2. *Obertas, O.* (2010), Ukrainian Samizdat: Literary of Criticism and Journalism (1960 - Early 1970s): a Monograph, Smoloskyp, Kyiv, 300 p.

3. State Archives of Security Service of Ukraine, F. 16, Op. 3 (1975), Por.7, “A case on the scripts of memos of special reports and information notes (return from the Central Committee of Communist Party of Ukraine)”, pp. 300 - 307.

4. *Kara-Murza, S.* (2002), Jews. Dissidents. Eurocommunists, Moscow, Algoritm.

5. *Pocheptsov, H. H.* (2011), “Cold war - yesterday and today - as systematic exchange of communication blows”, available at: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2011-08-12/64981>.

6. *Chornovil, V.* (2006), Works: in 10 Volumes, Smoloskyp, Kyiv, vol. 3, 976 p.

7. *Derevinskyi, V.* (2010), On the Crest of Struggle. Chornovil's Activities in the Second Half of the 1980s.: a Monograph, UVS im. Yu. Lypy, 220 p.

